

The role of foreigners in the structure of coastal and island space

Byron Kotzamanis(*), Georgios Tsilimigas(**), Dimitris Stathakis(*)

(*) University of Thessaly, Department of Planning, Laboratory of Demographic and Social Analyses, Pedion Areos, Volos (email bkotz@uth.gr & dstath@uth.gr)

(**) University of the Aegean, Faculty of Social sciences, Department of Geography, Lofos Panepistimiou, Mytilene (email gtsil@aegean.gr)

Abstract

As a geographical space, Greece is characterized by the great length of its coastline (about as long as that of the African continent) and the big number of islands (about 3000 inhabited and uninhabited islands). The physico-geographical split-up and discontinuity of the Greek space is a characteristic with special developmental consequences, since a big percentage of the Greek territory is composed of “sensitive” and “particular” space systems and a big percentage of the population lives in them.

The political choices and the lack of coherent regional planning, consistent with time passing, have led to violent development, on the one hand, and to abandonment, on the other, thus, creating serious developmental malfunctions in the coastal and island regions and an overall disequilibrium at a national level. This practice often results in the deconstruction of local societies and economic structures and relations as well as in the systematic degradation of environment and landscape.

The inflow of foreigners has determinatively affected the functions of local societies, contributing more wholly to the alteration of human geography of Greek space. In the framework of this paper, a first mapping of the distribution of foreigners and their specific gravity for the coastal and island space (as well as for their immediate inland) is attempted by adopting the settlement (65.427 unities) as reference unit. Unequal distribution, strong concentrations (or even great dispersion) and differentiated characteristics, depending on the reference group, contribute to the creation of a complex puzzle which affirm the significant role of foreigners in the formation of demographic (and obviously economic) profile of the majority of coastal settlements of our country in 2001.

Key words. Human geography, Region planning, Thematic cartography, Foreigners

Ο ρόλος των αλλοδαπών στη δομή και διάρθρωση του παράκτιου και νησιώτικου χώρου

Κοτζαμάνης Βύρων(*), Τσιλιμίνγκας Γιώργος(**), Σταθάκης Δημήτρης(*)

(*) Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πεδίον Άρεως, Βόλος (email bkotz@uth.gr & dstath@uth.gr)

(**) Πανεπιστήμιο Αιγαίου Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Τμήμα Γεωγραφίας (email gtsil@aegean.gr)

Περίληψη

Ως γεωγραφικός χώρος η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από το μεγάλο μήκος ακτογραμμής (περίπου όσο της Αφρικανικής Ηπείρου) και το μεγάλο αριθμό νησιών (περίπου 3000 κατοικημένα και ακατοίκητα νησιά). Η φυσικο-γεωγραφική διάσπαση και ασυνέχεια του ελληνικού χώρου αποτελεί χαρακτηριστικό με ιδιαίτερες αναπτυξιακές επιπτώσεις, αφού μεγάλο ποσοστό της ελληνικής επικράτειας αποτελείται από «ευαίσθητα» και «ιδιαιτέρα» χωρικά συστήματα και μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού κατοικεί σε αυτά.

Οι πολιτικές επιλογές και η έλλειψη συνεκτικού χωροταξικού σχεδιασμού, συνεπούς στη διάρκεια του χρόνου, οδήγησαν σε περιπτώσεις αφενός μεν, στη βίαιη ανάπτυξη αφετέρου δε, στην εγκατάλειψη δημιουργώντας σοβαρές αναπτυξιακές δυσλειτουργίες στον παράκτιο και νησιωτικό χώρο αλλά και συνολική ανισορροπία σε εθνικό επίπεδο. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής συχνά είναι η αποδόμηση των τοπικών κοινωνικών και οικονομικών δομών και σχέσεων και η συστηματική υποβάθμιση του περιβάλλοντος και του τοπίου.

Η εισροή των αλλοδαπών επέδρασε με καθοριστικό τρόπο στη λειτουργία των τοπικών κοινωνιών, συντελώντας συνολικότερα στη μεταβολή της ανθρωπογεωγραφίας του ελλαδικού χώρου. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής επιχειρείται μια πρώτη αποτύπωση της κατανομής τους και του ειδικού τους βάρους στον παράκτιο και νησιωτικό χώρο (και στην άμεση ενδοχώρα τους), υιοθετώντας ως μονάδα αναφοράς τον οικισμό (65.427 ενότητες). Άνιση κατανομή, ισχυρές συγκεντρώσεις (ή ακόμη μεγάλη διασπορά) και διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά ανάλογα με την ομάδα αναφοράς, συντείνουν στη δημιουργία ενός σύνθετου παζλ, που επιβεβαιώνει, τον σημαντικό ρόλο των αλλοδαπών στη διαμόρφωση του δημογραφικού (και προφανώς και οικονομικού προφίλ) της πλειοψηφίας των παράκτιων οικισμών της χώρας μας το 2001.

Λέξεις κλειδιά. Ανθρωπογεωγραφία, Χωροταξία, Θεματική Χαρτογραφία, Αλλοδαποί.

1. Εισαγωγή: Ο ρόλος του παράκτιου και νησιωτικού χώρου στην ιδιαίτερη γεωγραφία της Ελλάδας.

Η παράκτια ζώνη είναι η περιοχή που ο ηπειρωτικός χώρος συναντά την θάλασσα, κρίσιμη περιοχή, στην οποία αφενός, αναπτύσσονται ευαίσθητα και ιδιαίτερης αξίας οικοσυστήματα αφετέρου, δημιουργούνται πολύπλοκες κοινωνικές και οικονομικές δομές και σχέσεις [1, 5, 6]. Η παράκτια ζώνη δε μπορεί να οριστεί με απόλυτα και αντικειμενικά κριτήρια στο σύνολο των περιπτώσεων λόγω της πολυπλοκότητας και του δυναμικού της χαρακτήρα. Οι διαφορετικοί ορισμοί του παράκτιου χώρου προκύπτουν ως αποτέλεσμα, α) των τοπικών φυσικογεωγραφικών χαρακτηριστικών και ιδιαιτεροτήτων, β) των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών που σε αυτόν συντελούνται, γ) του γνωστικού επιπέδου θεώρησης και τέλος δ) της κλίμακας προσέγγισης.

Στο πρόγραμμα για τη «βιώσιμη ανάπτυξη Ελληνικών ακτών και νησιών» [13] ο ορισμός της Παράκτιας Ζώνης προτείνεται βάσει των ορίων των παράκτιων ΟΤΑ έως τη ζώνη απόστασης 5.000μ από την ακτογραμμή. Εξαιρέσεις αποτελούν περιπτώσεις όπου απαιτείται η περαιτέρω επέκταση των ορίων της λόγω των ιδιαίτερων φυσικογεωγραφικών χαρακτηριστικών ή των παραγωγικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται σε τοπικό επίπεδο. Στο πρόγραμμα προτείνονται τρεις περιοχές διαχείρισης για τη χερσαία παράκτια ζώνη επιτρέποντας με αυτήν τη διάκριση ουσιαστικά την κλιμάκωση των μέτρων προστασίας και των πολιτικών διαχείρισης. Σύμφωνα με το πρόγραμμα ορίζονται: α) η «κρίσιμη ζώνη», με πλάτος τουλάχιστον 100μ. από τη γραμμή αιγιαλού, β) η «δυναμική ζώνη», με πλάτος 2.000μ από τον αιγιαλό και τέλος, γ) η «ζώνη επιρροής», που είναι η επιφάνεια που απομένει αν από την Παράκτια Ζώνη αφαιρεθεί η επιφάνεια των δύο προηγούμενων. Από την πλευρά της θάλασσας η Παράκτια Ζώνη επεκτείνεται έως την ισοβαθή των 50 μ¹, ενώ σε κάθε περίπτωση το πλάτος της πρέπει να είναι μεγαλύτερο των 200 μέτρων.

Η εγγενής αδυναμία προσδιορισμού απόλυτων αντικειμενικών κριτηρίων ορισμού του παράκτιου χώρου έχει δημιουργήσει μια σειρά ορισμών που διαφοροποιούνται. Επιλέξαμε για την εργασία αυτή μια ζώνη βάθους 10χλμ, που εμπεριέχει τόσο τους παράκτιους οικισμούς «*stricto censu*» όσο και την άμεση ενδοχώρα τους (*Χάρτης 1*)

Για τη χώρα μας ο παράκτιος χώρος έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού συστήνει κύριο χαρακτηριστικό της ιδιαίτερης γεωγραφίας του ελλαδικού χώρου, συμβάλλοντας στην πολυδιάσπαση και την φυσικογεωγραφική του ασυνέχεια. Το μεγάλο μήκος της ακτογραμμής και τα πολλά νησιά κατατάσσουν την Ελλάδα ως έναν από τους πλέον παράκτιους και νησιωτικούς

¹ Βάσει βιολογικών κριτηρίων η παράκτια ζώνη εκτείνεται από την πλευρά της θάλασσας μέχρι εκεί που το ηλιακό φως φτάνει στον πυθμένα, συντελώντας στην λειτουργία του υποθαλάσσιου οικοσυστήματος μέσω της φωτοσύνθεσης. Η βιολογική αξία αυτής της ζώνης είναι σημαντική αφού τα περισσότερα παραγωγικά θαλάσσια οικοσυστήματα βρίσκονται σε αβαθείς παράκτιες περιοχές, που κατά συνθήκη ορίζονται έως την ισοβαθή των 50 μ.

χώρους του πλανήτη. Σε μια χώρα με έκταση περίπου 132.000 Km² δημιουργείται θαλάσσιο μέτωπο 16.500 χλμ², ενώ αριθμούνται περίπου 3.000 κατοικημένα και ακατοίκητα νησιά [2].

Η ιδιαίτερη γεωγραφία του νησιωτικού και παράκτιου χώρου έχει σημαντικές επιπτώσεις στην τοπική ανάπτυξη, αφού δημιουργεί γεωγραφικές ενότητες σε μεγάλο βαθμό εξαρτώμενες από τον ηπειρωτικό χώρο. Αν και οι γεωγραφικές αποστάσεις που χωρίζουν τα νησιά από την ηπειρωτική Ελλάδα δεν είναι μεγάλες (ακόλουθο του φυσικογεωγραφικού ψηφιδωτού που συστήνει τον Ελληνικό χώρο) αναπτυξιακές και πολιτικές επιλογές επηρεάζουν την πραγματική τους ενσωμάτωση με κριτήρια κόστους, χρόνου, συχνότητας εξυπηρέτησης κλπ δημιουργώντας σημαντικές δυσλειτουργίες στην αναπτυξιακή τους ολοκλήρωση.

2. Δομικές και οργανωτικές ιδιαιτερότητες του παράκτιου χώρου στην Ελλάδα.

2.1. Συγκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στον παράκτιο χώρο της Ελλάδας συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός πληθυσμού και παραγωγικών δραστηριοτήτων, [12] αποτέλεσμα αφενός των ιδιαίτερων φυσικογεωγραφικών χαρακτηριστικών της χώρας μας, αφετέρου των αναπτυξιακών επιλογών του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Στον παρατιθέμενο **Πίνακα 1** δίδεται η κατανομή του συνόλου των οικισμών της εξεταζόμενης ζώνης («παράκτιοι οικισμοί») αναλόγως του μεγέθους του πληθυσμού τους (20 ομάδες) και στο **Χάρτη 2** απεικονίζεται ο μόνιμος πληθυσμός τους (ανά μεγάλες τάξεις μεγέθους), ενώ στον **Πίνακα 2 (Γράφημα 1)** δίδονται συγκεντρωτικά δεδομένα που μας επιτρέπουν να συγκρίνουμε τους οικισμούς της ζώνης αυτής με τους μη παράκτιους οικισμούς της χώρας μας.

Διαπιστώνουμε κατ' αρχάς ότι οι παράκτιοι οικισμοί αποτελούν το ήμισυ του συνόλου των οικισμών (51%) σε μια ζώνη που καλύπτει το 1/3 περίπου της συνολικής επιφάνειάς της χώρας μας, συγκεντρώνοντας τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού της στην απογραφή του 2001 και 8 σχεδόν στους 10 απογραφέντες αλλοδαπούς (**Πίνακας 2**). Η ανισοκατανομή του πληθυσμού στο εσωτερικό της ομάδας αυτής όμως είναι εντονότατη με αποτέλεσμα ο κατακερματισμός του σε πληθώρα ενοτήτων και η ισχυρότατη συγκέντρωσή του σε ένα ιδιαίτερα περιορισμένο αριθμό οικισμών να χαρακτηρίζουν τον παράκτιο χώρο (**Πίνακας 1**). Έτσι οι οικισμοί με πληθυσμό < 100 κατοίκων ενώ αποτελούν το ήμισυ σχεδόν των οικισμών της ζώνης συγκεντρώνουν μόλις το 1,6% του πληθυσμού που απογράφηκε το 2001 στην ζώνη αυτή, οι έχοντες δε πληθυσμό < 1500 κατοίκων (94% του συνόλου των οικισμών) αντίστοιχα μόλις το 17,3%. Αντιθέτως, στους 388 οικισμούς με πληθυσμό ≥ 1500 κατοίκων (6% του συνόλου) συγκεντρώνεται το 83% σχεδόν του πληθυσμού της εξεταζόμενης ζώνης, στους δε 30 πολυπληθέστερους εξ αυτών (0,5% του συνόλου) το ήμισυ του πληθυσμού της. Οι πρότερες ανισότητες αναδεικνύονται σαφώς και στον **Χάρτη 2**. Από μια πρώτη ανάγνωσή του διαπιστώνουμε αφενός μεν την υπερσυγκέντρωση του παράκτιου πληθυσμού στις όμορες των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας περιοχές (με προφανή τα φαινόμενα πόλωσης στην λειτουργία του παράκτιου χώρου), αφετέρου δε το

² Το μήκος της ακτογραμμής του Ελληνικού χώρου είναι 16.500 χλμ, δηλαδή περίπου όσο το μισό του συνόλου της ακτογραμμής της Μεσόγειου και περίπου όσο το σύνολο της ακτογραμμής της Αφρικανικής Ηπείρου. Το 60% της ακτογραμμής της Ελλάδας αφορά την Ηπειρωτική χώρα και το υπόλοιπο 40 % της ακτογραμμής τα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου πελάγους. [2]

εξαιρετικά υψηλό πλήθος οικισμών με πληθυσμό <1500 κατοίκων σε όλα τα νησιά (της Κρήτης συμπεριλαμβανομένης) και δευτερευόντως στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Laboratory of Demographic and Social Analyses

Πίνακας 1: Ταξινόμηση των παράκτιων οικισμών αναλόγως του πληθυσμού τους στην απογραφή του 2001

	Πλήθος οικισμών	% επί του συνόλου των οικισμών	Αθροιστική οικισμότητα	Αθροιστική συχνότητα %	Ταξινόμηση των οικισμών βάσει του μόνιμου πληθυσμού	Πληθυσμός 2001	% επί του συνόλου πληθυσμού της παράκτιας ζώνης το 2001	Αθροιστική συχνότητα (πληθυσμός)	Αθροιστική συχνότητα %	Αλλοδαποί 2001	% επί του συνόλου των αλλοδαπών	Αθροιστική Συχνότητα (πληθυσμός αλλοδαπών)	Αθροιστική Συχνότητα (%)	Αλλοδαποί, % του πληθυσμού
0	254	3,95	254	3,95	0	0	0	0	0,00	0	0	0	0	0,00
1	3010	46,83	3264	50,79	1 - 99	116251	1,63	116251	1,63	8469	1,43	8469	1,43	7,29
2	883	13,74	4147	64,52	100-199	126205	1,77	242456	3,40	8061	1,36	16530	2,79	6,39
3	528	8,22	4675	72,74	200-299	129897	1,82	372353	5,22	8824	1,49	25354	4,27	6,79
4	349	5,43	5024	78,17	300-399	121070	1,70	493423	6,92	7350	1,24	32704	5,51	6,07
5	253	3,94	5277	82,11	400-499	113511	1,59	606934	8,52	7789	1,31	40493	6,83	6,86
6	175	2,72	5452	84,83	500-599	96038	1,35	702972	9,86	7113	1,20	47606	8,03	7,41
7	146	2,27	5598	87,10	600-699	94423	1,32	797395	11,19	7421	1,25	55027	9,28	7,86
8	101	1,57	5699	88,67	700-799	75196	1,06	872591	12,24	6272	1,06	61299	10,33	8,34
9	80	1,24	5779	89,92	800-899	67817	0,95	940408	13,20	5345	0,90	66644	11,24	7,88
10	77	1,20	5856	91,12	900-999	73021	1,02	1013429	14,22	5909	1,00	72553	12,23	8,09
11	183	2,85	6039	93,96	1000-1499	219464	3,08	1232893	17,30	17877	3,01	90430	15,25	8,15
12	79	1,23	6118	95,19	1500-1999	136133	1,91	1369026	19,21	12402	2,09	102832	17,34	9,11
13	90	1,40	6208	96,59	2000-2999	221150	3,10	1590176	22,31	19631	3,31	122463	20,65	8,88
14	39	0,61	6247	97,20	3000-3999	134245	1,88	1724421	24,20	12993	2,19	135456	22,84	9,68
15	32	0,50	6279	97,70	4000-4999	143569	2,01	1867990	26,21	13099	2,21	148555	25,05	9,12
16	42	0,65	6321	98,35	5000-7499	257766	3,62	2125756	29,83	20692	3,49	169247	28,53	8,03
17	13	0,20	6334	98,55	7500-9999	109982	1,54	2235738	31,37	9487	1,60	178734	30,13	8,63
18	63	0,98	6397	99,53	10000-49999	1375683	19,30	3611421	50,67	101607	17,13	280341	47,26	7,39
19	26	0,40	6423	99,94	50000-149999	1990284	27,93	5601705	78,60	122043	20,58	402384	67,84	6,13
20	4	0,06	6427	100,00	>150000	1525035	21,40	7126740	100,00	190752	32,16	593136	100,00	12,51
Σ	6427	100,00				7126740	100,00			593136	100,00			8,32

Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή 2001, ίδια επεξεργασία δεδομένων

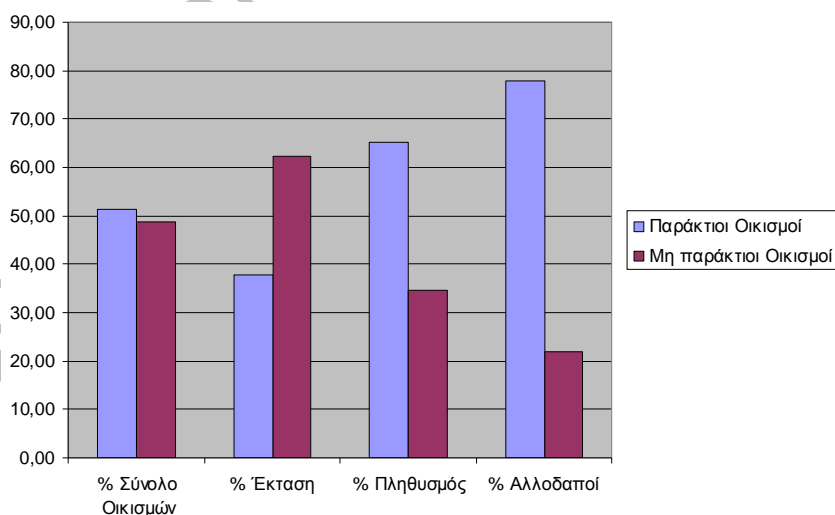
Διαπιστώνουμε κατ'αρχάς ότι οι παράκτιοι οικισμοί αποτελούν το ήμισυ του συνόλου των οικισμών (51%) σε μια ζώνη που καλύπτει το 1/3 περίπου της συνολικής επιφάνειάς της χώρας μας, συγκεντρώνοντας τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού της στην απογραφή του 2001 και 8 σχεδόν στους 10 απογραφέντες αλλοδαπούς (**Πίνακας 2**). Η ανισοκατανομή του πληθυσμού στο εσωτερικό της ομάδας αυτής όμως είναι εντονότατη με αποτέλεσμα ο κατακερματισμός του σε πληθώρα ενοτήτων και η ισχυρότατη συγκέντρωσή του σε ένα ιδιαίτερα περιορισμένο αριθμό οικισμών να χαρακτηρίζουν τον παράκτιο χώρο (**Πίνακας 1**). Έτσι οι οικισμοί με πληθυσμό < 100 κατοίκων ενώ αποτελούν το ήμισυ σχεδόν των οικισμών της ζώνης συγκεντρώνουν μόλις το 1,6% του πληθυσμού που απογράφηκε το 2001 στην ζώνη αυτή, οι έχοντες δε πληθυσμό < 1500 κατοίκων (94% του συνόλου των οικισμών) αντίστοιχα μόλις το 17,3%. Αντιθέτως, στους 388 οικισμούς με πληθυσμό ≥ 1500 κατοίκων (6% του συνόλου) συγκεντρώνεται το 83% σχεδόν του πληθυσμού της εξεταζόμενης ζώνης, στους δε 30 πολυπληθέστερους εξ αυτών (0,5% του συνόλου) το ήμισυ του πληθυσμού της. Οι πρότερες ανισότητες αναδεικνύονται σαφώς και στον **Χάρτη 2**. Από μια πρώτη ανάγνωσή του διαπιστώνουμε αφενός μεν την υπερσυγκέντρωση του παράκτιου πληθυσμού στις όμορες των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας περιοχές (με προφανή τα φαινόμενα πώλωσης στην λειτουργία του παράκτιου χώρου), αφετέρου δε το εξαιρετικά υψηλό πλήθος οικισμών με πληθυσμό < 1500 κατοίκων σε όλα τα νησιά (της Κρήτης συμπεριλαμβανομένης) και δευτερευόντως στο δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Πίνακας 2: Παράκτιοι και μη παράκτιοι οικισμοί το 2001

	Σύνολο	% συνόλου οικισμών	Έκταση	% Έκταση	Μόνιμος πληθυσμός (2001)	% συνολικού πληθυσμού	Αλλοδαποί 2001	% επί του συνόλου των αλλοδαπών	Αλλοδαποί, % του πληθυσμού
Παράκτιοι Οικισμοί	6427	51,31	49901	37,81	7126740	65,33	593136	78,02	8,32
Μη παράκτιοι Οικισμοί	6098	48,69	82067	62,19	3781730	34,67	167080	21,98	4,42
Οικισμοί σύνολο	12525	100	131968	100	10908470	100	760216	100	6,97

Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή 2001, ίδια επεξεργασία δεδομένων

Γράφημα 1: παράκτιοι και μη παράκτιοι οικισμοί, βασικά συγκριτικά μεγέθη

Ταυτόχρονα, είναι γνωστή από πληθώρα μελετών τόσο η ισχυρότατη συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων στον παράκτιο ηπειρωτικό και δευτερευόντως στον νησιωτικό χώρο, όσο και η έντονη εξάρτηση της οικονομίας της ενδοχώρας από λειτουργίες που αναπτύσσονται στην παράκτια ζώνη.

Η έντονη συγκέντρωση ανθρώπων και δραστηριοτήτων έχει ως αποτέλεσμα την εντατική αστικοποίηση³ των εξεταζόμενων περιοχών για την εξυπηρέτηση των αυξημένων οικιστικών κυρίως αναγκών⁴, η οποία –με ελάχιστες εξαιρέσεις- συμβάλει με καθοριστικό τρόπο στην υποβάθμιση του παράκτιου χώρου. Η διάχυση οικιστικών λειτουργιών στον υπαίθριο χώρο, μέσα από την διάσπαρτη, παρόδια δόμηση, τα δυσδιάκριτα όρια οικιστικού - αγροτικού χώρου, η αυθαίρετη οικοδόμηση σε δασικές, παράκτιες και παρόχθιες εκτάσεις αποτελούν οικιστικές πρακτικές, οι οποίες αν και δεν εξαντλούνται στον παραθαλάσσιο χώρο, ωστόσο απαντώνται σε αυτόν με μεγαλύτερη συχνότητα και ένταση, συμβάλλοντας καθοριστικά στην υποβάθμισή του.

2.2. Τουριστική εξειδίκευση και πιέσεις υποβάθμισης του παράκτιου χώρου.

Ο τουρισμός αποτελεί κύρια οικονομική δραστηριότητα, που αναπτύσσεται στον παράκτιο χώρο, επιδρώντας με καθοριστικό τρόπο στην οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών δομών και σχέσεων, λόγω των χαρακτηριστικών του ως παραγωγικής δραστηριότητας [8]. Γενικεύοντας, δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του, που έχουν κρίσιμες χωρικές επιπτώσεις: αφενός, ο έντονα εποχιακός του χαρακτήρας και αφετέρου οι σημαντικές υπεραξίες, που σε μικρό χρονικό διάστημα μπορεί να αποφέρει.

Όσον αφορά τον έντονα εποχιακό του χαρακτήρα αναπτύσσονται μεγάλοι φόρτοι (πληθυσμιακοί, οικονομικοί, ρυπαντικοί κλπ) για περιορισμένο χρονικό διάστημα, στην περίπτωση του παράκτιου και νησιωτικού χώρου συνήθως κατά την καλοκαιρινή περίοδο, δημιουργώντας σημαντικές δυσλειτουργίες και ανισορροπίες στα τοπικά χωροκοινωνικά συστήματα.

Όσον αφορά την οικονομική του απόδοση, ο τουρισμός υπό συνθήκες μπορεί και παράγει σημαντικές υπεραξίες σε πολύ μικρές χρονικές περιόδους εργασίας, γεγονός που τον καθιστά μια παραγωγική δραστηριότητα ιδιαίτερος ανταγωνιστική, σε σχέση με τις λιγότερο κερδοφόρες παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες, κυρίως του πρωτογενή τομέα. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι σημαντικό ποσοστό του παραγωγικού δυναμικού μεταφέρεται από την αγροτική παραγωγή στον τουρισμό. Η διατήρηση του πρωτογενούς τομέα παραγωγής εκτός του αγροτικού προϊόντος που παράγει έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο για την δημιουργία τοπίων (άμπελο-οινικά τοπία, ελαιώνες, τοπία οπωροφόρων κλπ), χαρακτηριστικών για την ταυτότητα του μεσογειακού

³ Χαρακτηριστικά παραδείγματα έντονης αστικοποίησης του παράκτιου χώρου υπάρχουν σε πολλές περιοχές της ακτής της Μεσογείου, όπου οι αυξημένες απαιτήσεις για οικιστική ανάπτυξη δημιουργούν οικιστικά σύνολα που υπερβαίνουν την φέρουσα ικανότητα του εύθραυστου μεσογειακού τοπίου. Οι αστικοί χώροι που διαμορφώνονται συνδέονται με την τουριστική ανάπτυξη, δημιουργώντας οικιστικά σύνολα που συχνά απέχουν από τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης.

⁴ Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ ως παράκτιοι οικισμοί ορίζονται αυτοί που βρίσκονται στο σύνολό τους ή κατά τμήμα τους στην ζώνη των 500μ από τον αιγιαλό ή βρίσκονται έξω από αυτήν αλλά η ανάπτυξή τους επηρεάζεται άμεσα από την θάλασσα. Εξαιρούνται όσοι οικισμοί βρίσκονται μέσα στην ζώνη των 500 μ αλλά το κέντρο τους έχει υψόμετρο μεγαλύτερο ή ίσο των 100μ [7].

χώρου, όσο και για την διατήρηση και λειτουργία των κοινωνικών και οικονομικών δομών και σχέσεων σε τοπικό επίπεδο.

Σε ορισμένες περιπτώσεις και ελλείπει σχεδιασμού – προγράμματος συνολικής τοπικής ανάπτυξης, η τουριστική δραστηριότητα μπορεί να συμβάλει στην διάρρηξη του κοινωνικού ιστού, δημιουργώντας έντονα ανταγωνιστικές σχέσεις για τους τοπικούς πόρους, συγκρούσεις χρήσεων γης, κοινωνική αστάθεια, περιθωριοποίηση, ανεργία - εποχιακή εργασία⁵ κλπ.

Παράλληλα, η πρακτική ανάπτυξης του παράκτιου και νησιωτικού χώρου σε πολλές περιπτώσεις δεν λαμβάνει υπόψη τη φέρουσα ικανότητα των τοπικών οικοσυστημάτων, με αποτέλεσμα την σημαντική υποβάθμισή τους. Τα οικοσυστήματα του παράκτιου χώρου χαρακτηρίζονται από πλούσια βιοποικιλότητα και σημαντική πολυπλοκότητα, αλλά είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα και με εύθραυστες ισορροπίες [5].

Ο παράκτιος χώρος, εκτός των οικοσυστημάτων που φιλοξενεί, αποτελεί και ένα χώρο ιδιαίτερης πολιτιστικής αξίας. Είναι το «γραμμικό» όριο στο οποίο ο ηπειρωτικός χώρος συναντά το θαλάσσιο στοιχείο δημιουργώντας τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και πολυπλοκότητας, προϊόντα της όσμωσης του θαλάσσιου και του ηπειρωτικού στοιχείου αλλά και της αλληλεπίδρασης του φυσικού και ανθρωπογενούς χώρου. Η υποβάθμιση του ελληνικού τοπίου του παράκτιου χώρου σε σημαντικό βαθμό είναι το αποτέλεσμα του επικρατούντος μοντέλου ανάπτυξης και της οικιστικής πρακτικής. Δράσεις που συχνά υπερβαίνουν την φέρουσα ικανότητα του εύθραυστου μεσογειακού τοπίου συμβάλουν στην υποβάθμισή του.

3. Οι αλλοδαποί στον παράκτιο χώρο

Η Ελλάδα, ως γνωστόν, έχει μεταβληθεί τις τελευταίες δεκαετίες από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου, και τα δεδομένα των τελευταίων απογραφών το επιβεβαιώνουν: Οι απογραφέντες ξένοι (άτομα με ξένη υπηκοότητα) ανέρχονται στην απογραφή του 1981 σε 180.000 άτομα (εκ των οποίων 65% από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες⁶ αποτελώντας λιγότερο από το 2% του συνολικού πληθυσμού. Μια δεκαετία αργότερα, στην απογραφή του 1991, ο πληθυσμός τους δεν μεταβάλλεται σημαντικά, αν και οι προερχόμενοι από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες αποτελούν λιγότερο από το 50% του συνόλου. Στην τελευταία απογραφή όμως ο αριθμός τους υπερτετραπλασιάζεται, καθώς το 2001 απογράφονται πλέον 762.000 άτομα μη έχοντα την ελληνική υπηκοότητα (7% του πληθυσμού της χώρας μας που εγγίζει πλέον τα 11 εκ.).⁷ Η κατανομή τους

⁵ Η απρογραμμάτιστη τουριστική ανάπτυξη συνοδεύεται συχνά από περιορισμό των δυνατοτήτων σταθερής απασχόλησης, με αρνητικές επιπτώσεις στο επίπεδο συνοχής και συνεκτικότητας της τοπικής κοινωνίας. Το αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής είναι η υποβάθμιση των τοπικών παραγωγικών συντελεστών και η εξειδίκευση της τοπικής οικονομίας. Επίλυση αυτών των παρενεργειών επιχειρούν να δώσουν οι μορφές εναλλακτικής τουριστικής ανάπτυξης, που διαχέονται στην διάρκεια του χρόνου και υποστηρίζουν την ανάπτυξη παράλληλων παραγωγικών δραστηριοτήτων, που επιτρέπουν την συνολική λειτουργία του χώρου (οικοτουρισμός, αγροτουρισμός κλπ).

⁶ Και ειδικότερα 34% από τις χώρες της ΕΟΚ, 11% από την Κυπριακή Δημοκρατία, 13,5% από τις ΗΠΑ και 6,5% από την Αυστραλία και τον Καναδά.

⁷ Είναι προφανές ότι στην τελευταία απογραφή (όπως και στις προηγούμενες) δεν κατεγράφη το σύνολο των αλλοδαπών στην χώρα μας, τα δε ποσοστά «διαφυγής» διαφοροποιούνται ανά χώρα προέλευσης. Οι μετανάστες από τις ασιατικές και αφρικανικές χώρες είναι σαφώς υποεκτιμημένοι, και το αυτό ισχύει πιθανότατα -αν και σε μικρότερο βαθμό- για τους μετανάστες από ορισμένες πρώην ανατολικές χώρες, όπως η Πολωνία.

ανά χώρα προέλευσης διαφέρει ριζικά αυτής του 1981, στο βαθμό που το 73% προέρχεται από πρώην σοσιαλιστικές χώρες (των βαλκανικών συμπεριλαμβανομένων) και το 13% από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες. Ένας στους δύο εργάζεται (54%) και το 59% εξ αυτών δηλώνει το 2001 διάρκεια παραμονής στη χώρα μας μικρότερη των 5 ετών. Είναι προφανές ότι τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την χώρα μας έχουν εντατικοποιηθεί στη διάρκεια της τελευταίας προ της απογραφής δεκαετίας, στη δε αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών αποδίδεται σχεδόν αποκλειστικά και η αύξηση του πληθυσμού της χώρας μας ανάμεσα στο 1991 και 2001.

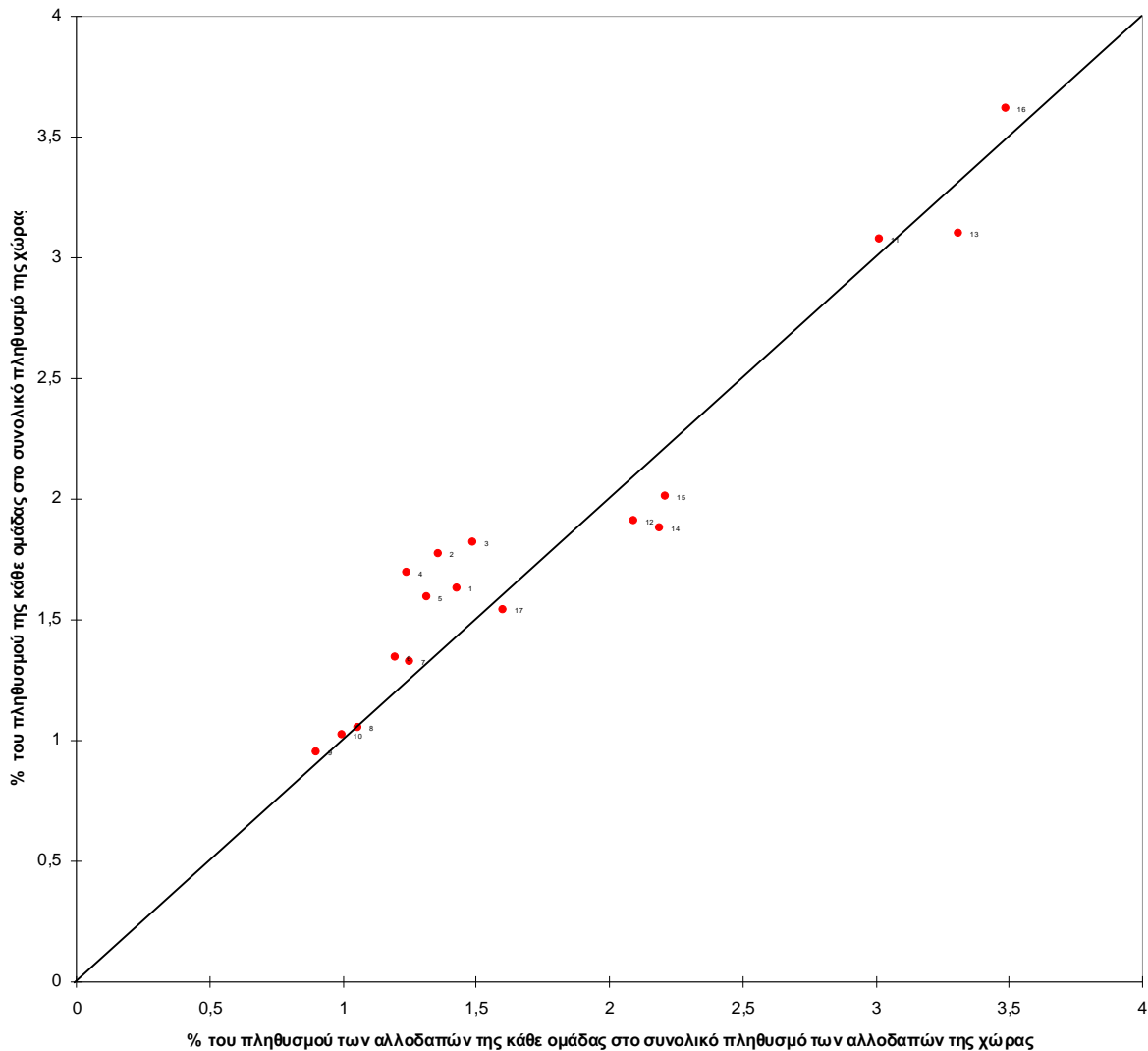
Οι αναπτυξιακές συνιστώσες και ιδιαιτερότητες του παράκτιου χώρου που ανωτέρω συνοπτικά παρουσιάστηκαν επέδρασαν προφανώς και στην κατανομή του πληθυσμού των αλλοδαπών στον χώρο (**Πίνακας 1**). Έτσι, στην παράκτια ζώνη έχουν εγκατασταθεί σχεδόν οι 8 από τους 10 αλλοδαπούς που απογράφησαν το 2001 στην Ελλάδα, ενώ το ποσοστό τους στον πληθυσμό της εξεταζόμενης ζώνης (8,3%) είναι αφενός μεν ελαφρώς υψηλότερο του μέσου εθνικού (7%), αφετέρου δε σχεδόν το διπλάσιο αυτού που καταγράφεται στον μη παράκτιο χώρο (4,4%)

Είναι προφανές, βάσει των πρότερων δεδομένων, ότι υπάρχει μια σχετική υπερ-συγκέντρωση των αλλοδαπών στον παράκτιο χώρο. Κατανέμονται όμως οι αλλοδαποί αυτοί κατά το μάλλον ή ήττον ισομερώς στο εσωτερικό του; Η κατανομή τους επηρέασε σημαντικά την κατανομή του συνολικού πληθυσμού στον εξεταζόμενο χώρο; Αναδεικνύονται κάποια χωρικά μοτίβα και αν ναι, ποια είναι αυτά και πως ερμηνεύονται; Στα πρότερα τιθέμενα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μια πρώτη απάντηση, γνωρίζοντας ότι τα ερωτήματα αυτά προφανώς χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και προφανώς το θέμα που εξετάζουμε δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί στο πλαίσιο της ανακοίνωσης αυτής.

Εξετάζοντας καταρχάς την κατανομή των εγκατεστημένων στον παράκτιο χώρο αλλοδαπών (**Πίνακας 2 και Διάγραμμα 2**) ανά τάξη μεγέθους οικισμού, θα διαπιστώσουμε την περιορισμένη σχετικά έλξη των πολύ μικρών οικισμών (οικισμών που συγκεντρώνουν κάτω από 700 κατοίκους, ομάδα 1-7), Στους οικισμούς αυτούς, όπως το % του πληθυσμού τους στον συνολικό πληθυσμό του παράκτιου χώρου υπολείπεται ελαφρώς του αντίστοιχου % των αλλοδαπών στο συνολικό πληθυσμό των αλλοδαπών που έχει απογραφεί το 2001 στον ίδιο χώρο. Οι οικισμοί αυτοί αποτελούν το 87% του συνόλου, συγκεντρώνουν το 11,2% σχεδόν του συνολικού πληθυσμού της παράκτιας ζώνης και το 9,3% των αλλοδαπών της ίδιας ζώνης. Στον αντίποδα, οι οικισμοί μεσαίου μεγέθους (οικισμοί 1.500-5.000 κατοίκους, ομάδα 12-15), όπως και οι 4 πολυπληθέστεροι οικισμοί της χώρας (>150.000 κατοίκους), ασκούν μεγαλύτερη έλξη όπως το % των αλλοδαπών στον πληθυσμό τους ανέρχεται στο 12,5% υπερβαίνοντας σαφώς τον μέσο όρο. Τέλος, στην ομάδα των μικρών οικισμών (πληθυσμός από 700-1500 κατοίκους, ομάδα 8-11), το % των αλλοδαπών και το % στο συνολικό πληθυσμό ελάχιστα διαφέρουν, με αποτέλεσμα στους οικισμούς αυτούς το ποσοστό των αλλοδαπών στο συνολικό πληθυσμό να βρίσκεται πολύ κοντά στον μέσο όρο (8,3%).

Εκ των προαναφερθέντων, εμμέσως συνάγουμε ότι η μαζική εγκατάσταση των αλλοδαπών στην χώρα μας στην πρότερη του 2001 περίοδο, μάλλον ενίσχυσε την προϋπάρχουσα ανισοκατανομή του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο. Καταρχάς ενισχύοντας αφενός μεν ακόμη περισσότερο την ανισοκατανομή ανάμεσα στον παράκτιο και μη παράκτιο χώρο (**Πίνακας 1**), αφετέρου δε την ανισοκατανομή στο εσωτερικό του παράκτιου χώρου, όπως από την εγκατάσταση των αλλοδαπών, η μεγάλη πλειοψηφία των οικισμών με πληθυσμό μικρότερο των 700 κατοίκων (ας υπενθυμίσουμε ότι οι οικισμοί της ομάδας αυτής αποτελούν το 2001 το 88% του συνόλου των οικισμών της παράκτιας ζώνης) δεν ενισχύθηκαν ιδιαίτερα πληθυσμιακά.

Γράφημα 2: Παράκτιοι οικισμοί με πληθυσμό < 10.000 κατοίκων ανά τάξη μεγέθους, % του πληθυσμού της κάθε ομάδας στον συνολικό πληθυσμό της παράκτιας ζώνης και % των απογραφέντων αλλοδαπών στο συνολικό αριθμό των αλλοδαπών της παράκτιας ζώνης

Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή 2001, ίδια επεξεργασία δεδομένων

Η άνιση φυσικά γεωγραφική κατανομή των αλλοδαπών στους παράκτιους οικισμούς προσδιορίζει προφανώς, όπως είδαμε προηγουμένως, και το ειδικό τους βάρος στον συνολικό πληθυσμό των εξεταζόμενων ενοτήτων. Στο 52% των παράκτιων οικισμών το % των αλλοδαπών στον συνολικό πληθυσμό δεν υπερβαίνει το 4,16% (το ήμισυ του Μ.Ο.)⁸ ενώ στο 72% είναι χαμηλότερο του μέσου όρου (Μ.Ο=8,32%) Αντιθέτως, σε ένα εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό οικισμών (178, το 2,8% του συνόλου), στην τεράστια πλειοψηφία των οποίων (90%) ο πληθυσμός τους στην απογραφή του 2001 είναι μικρότερος των 200 κατοίκων οι αλλοδαποί

⁸ Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται σχεδόν αποκλειστικά οικισμοί με πληθυσμό μικρότερο των 400 κατοίκων.

αποτελούν > 1/4 του πληθυσμού. Τέλος, σε μια μεγάλη ομάδα οικισμών (το 16,5% του συνόλου) το % των αλλοδαπών κυμαίνεται πάνω από τον ΜΟ έως και 4 φορές τον ΜΟ (8,3-16,6%), και σε μια δεύτερη μικρότερη ομάδα (8% του συνόλου των οικισμών) από 4 -6 φορές τον ΜΟ (16,6-33,33%)

Ο παρατιθέμενος χάρτης (**Χάρτη 3**) αποτυπώνει σε αδρές γραμμές τα % των αλλοδαπών στους παράκτιους οικισμούς. Από την προσεκτική ανάγνωσή του διαπιστώνουμε χαμηλά σχετικά ποσοστά των αλλοδαπών στους παράκτιους οικισμούς της Θράκης και της ανατολικής-κεντρικής Μακεδονίας⁹ (με εξαίρεση την Κασσάνδρα), στην Ήπειρο και στη δυτική Στερεά, τον Κορινθιακό, ως και στην πλειοψηφία των νησιώτικων οικισμών (με σπάνιες εξαιρέσεις μερικά νησιά των Κυκλάδων, το βορειοδυτικό και νοτιο-ανατολικό τμήμα της Κρήτης, την βορειο-ανατολική Κέρκυρα, το νότιο τμήμα της Λευκάδας και την ανατολική ακτή της Ρόδου). Αντιθέτως, αναδεικνύεται η ύπαρξη περιορισμένου αριθμού θυλάκων που συγκεντρώνονται στην Αργολίδα (Ερμιονίδα), στο υπόλοιπο του Ν. Αττικής και το ηπειρωτικό τμήμα του νομού Χαλκίδας, την Μαγνησία και τον μυχό του Ευβοϊκού, το βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου (Πάτρα και Ηλεία) και την παράκτια Λακωνία. Σε πληθώρα οικισμών των παράκτιων αυτών ενοτήτων το % των αλλοδαπών είναι κατ'ελαττον διπλάσιο του μέσου όρου. Οι οικισμοί όμως που εντάσσονται στους προαναφερθέντες θύλακες χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφοροποιήσεις όπως απαντώνται ενότητες με εξαιρετικά υψηλή εξειδίκευση στον τουρισμό ή/και με ιδιαίτερη πολιτιστική κληρονομιά/εξαιρετικές περιβαλλοντικές συνθήκες (μερικά νησιά ή ακόμη τμήματά τους, η χερσόνησος της Κασσάνδρα, το Πήλιο), στον δευτερογενή τομέα (υπόλοιπο Ν. Αττικής και ηπειρωτικό τμήμα του νομού Χαλκίδας) ή ακόμη και στην γεωργία (Λακωνία, Ηλεία-Μεσσηνία/Τριφυλία, Αργολίδα/Ερμιονίδα, νοτιο-ανατολική Κρήτη). Προφανώς, οι χώρες προέλευσης των εγκατεστημένων στις ενότητες αυτές αλλοδαπών διαφοροποιούνται έντονα [9, 10, 11] καθώς διαφοροποιούνται σαφώς οι λόγοι εγκατάστασης τους και οι μεταναστευτικοί τους ρόλοι, οι κοινωνικο-δημογραφικές τους δομές, οι υπηρεσίες στις οποίες προσφεύγουν, η κατανάλωσή τους κοκ. Είναι έτσι δυνατόν ταυτόσημα ποσοστά συμμετοχής αλλοδαπών στον πληθυσμό δυο διαφορετικών οικισμών να προέρχονται από τελείως διαφορετικές συνθέσεις αλλοδαπών ανά ομάδα χωρών προέλευσης με σαφώς διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά, και, προφανώς, ρόλους στις τοπικές κοινωνίες του παράκτιου χώρου..

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μαζική είσοδος αλλοδαπών στην χώρα μας με σαφώς διαφοροποιημένα προφίλ και η άνιση κατανομή τους στον χώρο επηρέασε προφανώς τον πληθυσμιακό χάρτη της χώρας μας, ιδιαίτερα δε του παράκτιου τμήματός της, τμήματος που έχει συσσωρεύει πλήθος δυσλειτουργιών με έντονα χωρική διάστασή (βλ. δομή και οργάνωσή της οικιστικής ανάπτυξης όσο και επιβάρυνση των ευαίσθητων τοπικών οικοσυστημάτων). Η κυρίαρχη στην ελληνική βιβλιογραφία διερεύνηση των χαρακτηριστικών της ομάδας αυτής του πληθυσμού σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο συγκαλύπτει όμως συχνά, κάτω από τους μέσους όρους, σημαντικές ανισότητες, η δε χρησιμοποίηση επιλεκτικά γεωγραφικών κλιμάκων αναφοράς αναδεικνύει (ή αντιθέτως) αποκρύπτει πραγματικά ή εικονικά «προβλήματα». Η αναγκαιότητα επομένως της διερεύνησης των διαστάσεων του νέου για την χώρα μας αυτού μεταναστευτικού ρεύματος σε «μικρές»

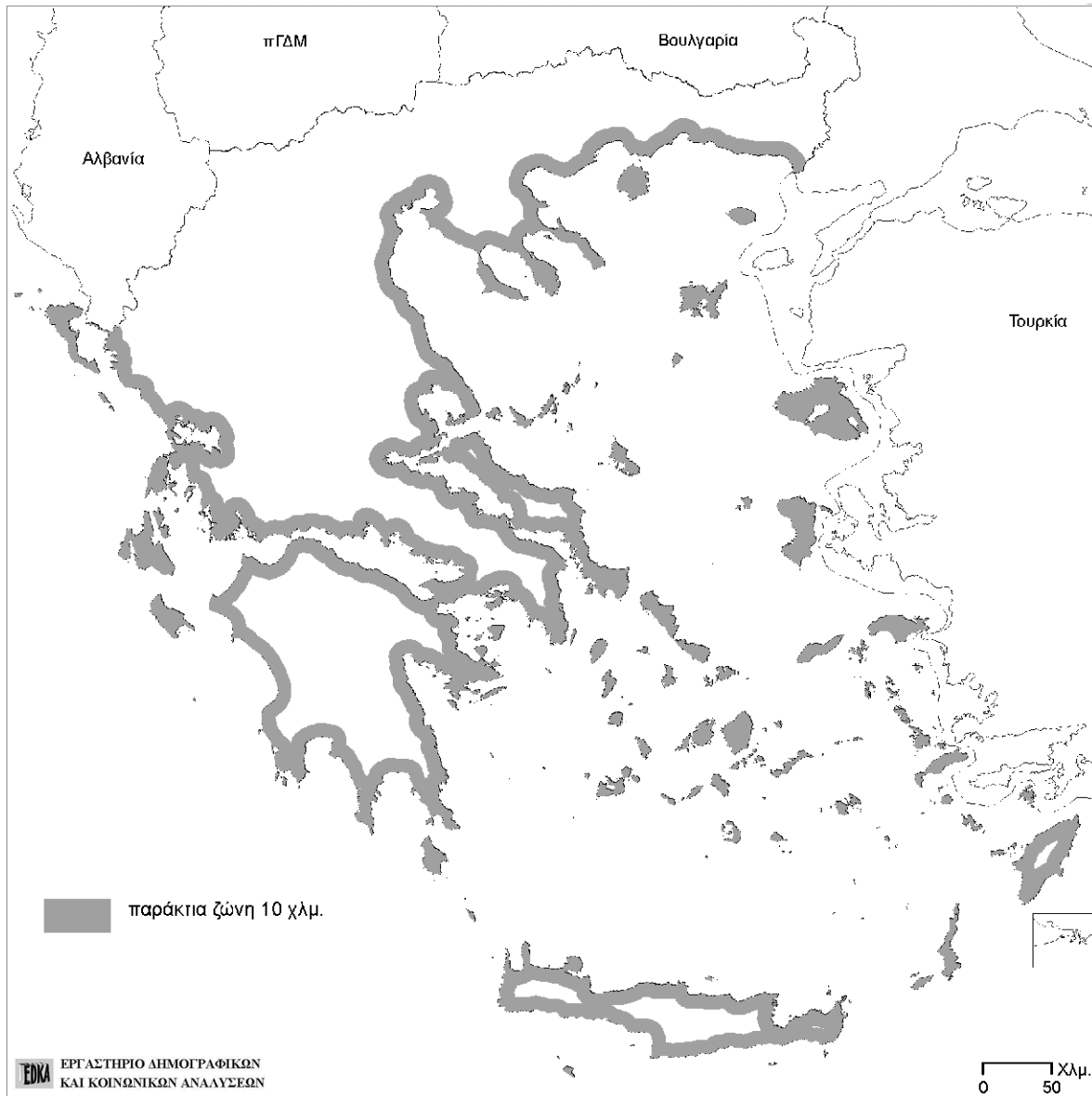
⁹ Των ΔΔ του ΠΔ Θεσσαλονίκης συμπεριλαμβανομένων (εκτός της Σίνδου, της Ν. Μαγνησίας και του Καλοχωρίου).

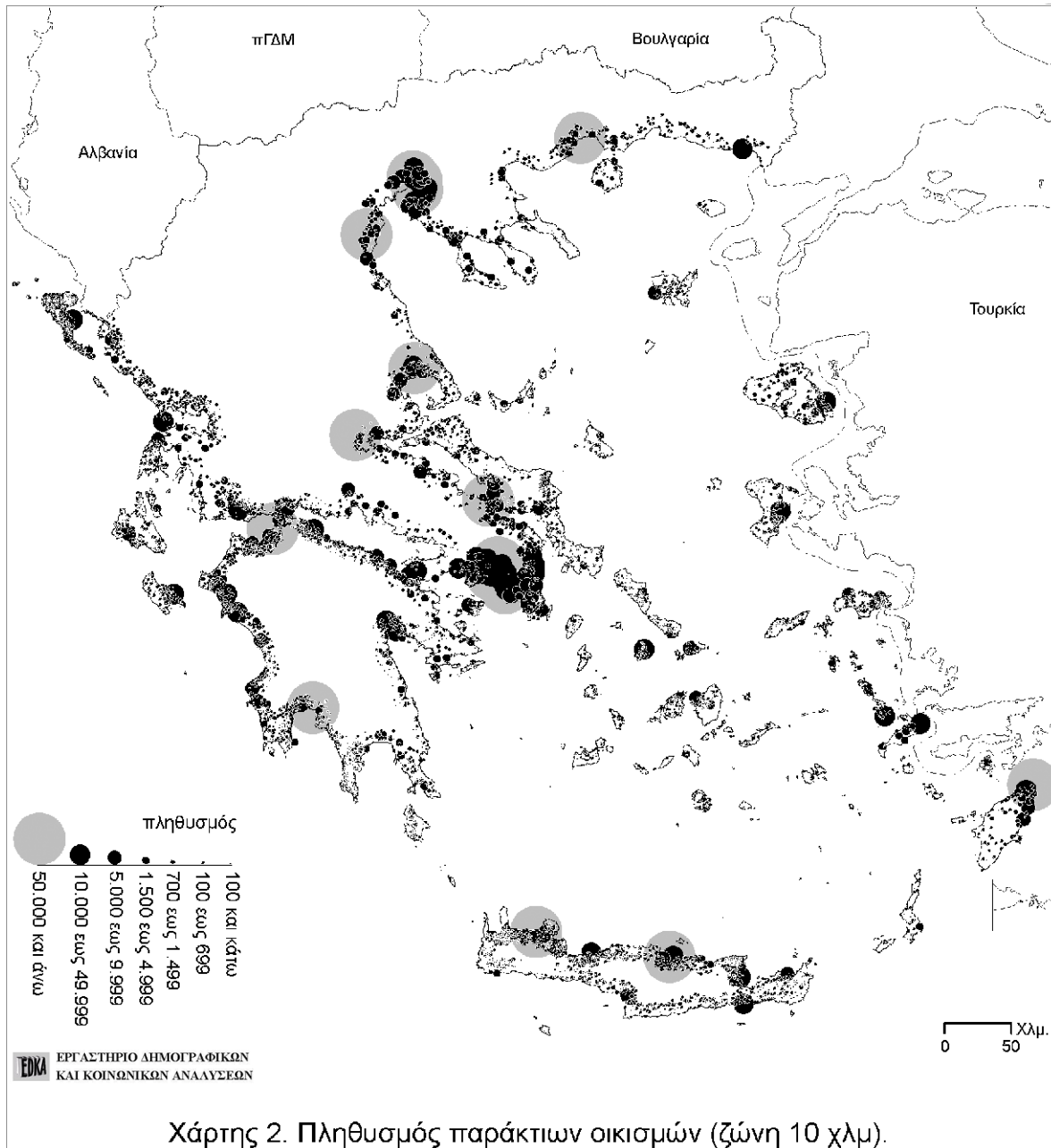
κλίμακες προκύπτει άμεσα, όπως κάτω από μέσους εθνικούς ή περιφερειακούς όρους, (συγ)καλύπτονται συχνότατα σημαντικά διαφοροποιημένες καταστάσεις που ορίζουν τόσο τις διαστάσεις όσο και την φύση του φαινομένου (και κατ'επέκταση δεν είναι δυνατόν να μην λαμβάνονται υπόψη από τους έχοντες την ευθύνη -τόσο σε εθνικό, όσο και τοπικό επίπεδο-, της λήψης μέτρων πολιτικής).

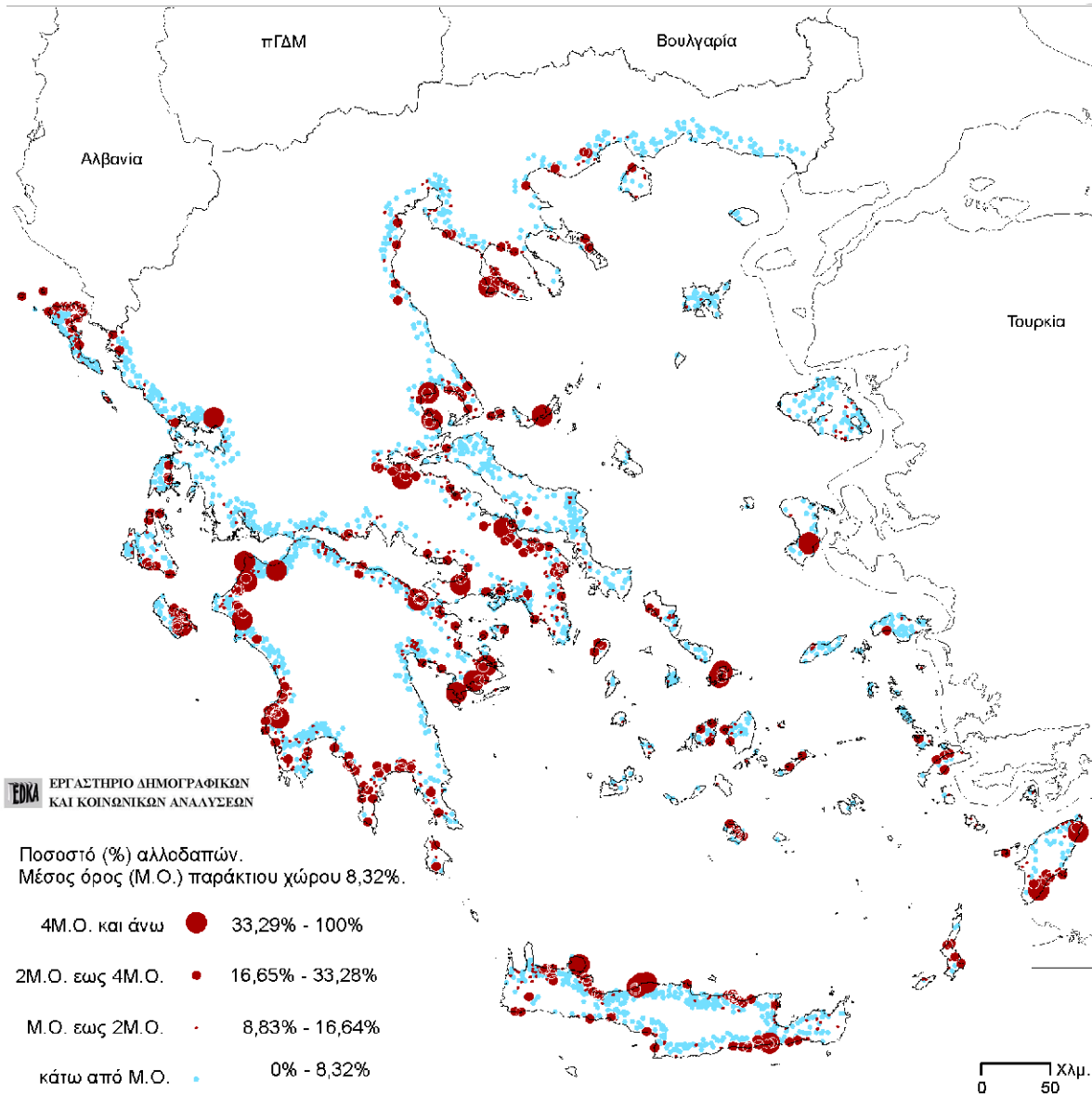
Στην ανακοίνωση αυτή, αξιοποιώντας τμήμα μόνον των διαθέσιμων στοιχείων της τελευταίας απογραφής, εξετάσαμε, στο πλαίσιο της πρότερης οπτικής, σε επίπεδο οικισμού την κατανομή και την συγκέντρωση των αλλοδαπών στον παράκτιο χώρο. Άνιση κατανομή, ισχυρές συγκεντρώσεις (ή ακόμη μεγάλη διασπορά) και διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά ανάλογα με την ομάδα αναφοράς, συντείνουν στην δημιουργία ενός σύνθετου παζλ, που επιβεβαιώνει, τον σημαντικό ρόλο των αλλοδαπών στη διαμόρφωση του δημογραφικού (και προφανώς και οικονομικού προφίλ) της πλειοψηφίας των παράκτιων οικισμών της χώρας μας το 2001.

Βιβλιογραφία

1. Bavoux J.-J., Bavoux D.(1998) «Géographie humaine des littoraux maritimes». Armand Colin, Paris.
2. Ministry of the Environment, Physical Planning and Public Works, (2006) «Report of Greece on coastal zone management», Athens.
3. Régnault, H. (1999) «Les Littoraux». Armand Colin Paris.
4. United Nations Environment Programme (UNEP), Mediterranean Action Plan (MAP) <http://www.unepmap.org/> [ανακτήθηκε στις 05.05.2008]
5. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2000) «Ανακοίνωση της επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση των παράκτιων Ζωνών: Μια στρατηγική για την Ευρώπη». 27.09.2000 COM(2000) 547.
6. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2007) «Ανακοίνωση της επιτροπής. Έκθεση προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο: αξιολόγηση της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης των παράκτιων Ζωνών της Ευρώπης». 07.06.2007 COM(2007) 307.
7. ΕΣΥΕ Απογραφή πληθυσμού του 2001, μόνιμο; πληθυσμός
8. Κοκκώσης Χ. και Τσάρτας Π. (2001) «Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον», εκδ. Κριτική, Αθήνα.
9. Κοτζαμάνης Β., Αγοραστάκης Μ., Πηλείδης Α., Σταθάκης Δ. (2006) Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα: χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-ΤΜΧΠΑ ΕΔΚΑ, *Σειρά ερευνητικών Εργασιών*, 6, Βόλος.
10. Κοτζαμάνης, Β (2008) Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001), σσ. 12-37, στο ΙΜΕΠΟ (εκδ) *Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, τόμος Α, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
11. Κοτζαμάνης, Β., Σταθάκης, Δ (2008) Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών στην Ελλάδα, μια πρώτη αποτύπωση στον ελλαδικό χώρο των συγκεντρώσεων τους, της σύνθεσής τους και των δημογραφικών και οικονομικών τους χαρακτηριστικών, σσ. 411-452, στο: Α. Γοσπονδίνη (επιμ), *Διαλογοί για τον σχεδιασμό του χώρου και την ανάπτυξη*, εκδ. Κριτική, Αθήνα..
12. Μπεριάτος Η. (1996) «Χωροταξικός σχεδιασμός των ακτών: Η ελληνική εμπειρία». Εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο *Ελληνικές ακτές και θάλασσες στο 2000*, Πανεπιστήμιο Πειραιά, 16-17 Ιανουαρίου 1996, Αθήνα.
13. Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Περιβάλλοντος Εργαστήριο Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού «Πρόγραμμα για την Βιώσιμη Ανάπτυξη Ελληνικών Ακτών και Νησιών» [ανακτήθηκε στις 2008.06.06, <http://www.minenv.gr/1/12/123/12303/g1230303.html>]

Χάρτης 3. Ποσοστό (%) αλλοδαπών στους παράκτιους οικισμούς με πληθυσμό από 100 κατοίκους και πάνω.